

Қазақ, әзербайжан және саха тілдеріндегі этнолексиканың семантикалық эволюциясы (көне түркі түбірлері негізінде)

Ш. Хасанли Гарибова^а, Ж. Айдарбекова^б, *Ә. Амангелдіқызы^с

^аӘзербайжан Ұлттық Ғылым академиясы, Тіл білімі институты, Баку, Әзербайжан

ORCID: 0000-0003-0912-4504

(E-mail: shabnam.hasanli@yahoo.com)

^бЛ.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы

ORCID: 0009-0002-8789-095X

(E-mail: aidarbekova_zhk@mail.ru)

^сЛ.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы

ORCID: 0009-0000-4154-3990

(E-mail: aliya010124@gmail.com)

*Байланыс үшін автор: aliya010124@gmail.com

ARTICLE INFO

Кілт сөздер:
этнографиялық
лексика, көне
түркі түбірлері,
семантика,
түркі тілдері,
қазақ тілі, саха
(якут) тілі,
әзербайжан тілі,
салыстырмалы
талдау,
семантикалық
өзгерістер, түркі
дүниетанымы.

FTAMP 16.41.25

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-1-237-262>

АННОТАЦИЯ

Зерттеудің мақсаты – қазақ, саха (якут) және әзербайжан тілдеріндегі көне түркі морфемалары негізінде қалыптасқан этнографиялық лексиканың семантикалық ерекшеліктерін сипаттау және салыстырмалы сипаттамасын жасау. Түбір морфема тілдің таңбалық бірлігі ретінде өзінің лексикалық мағынасы арқылы шындық болмыстағы затпен байланысты білдіреді, бұл мағына тарихи және этномәдени тұрғыдан айқындалуы мүмкін. Мақала қазақ, саха (якут) және әзербайжан тілдеріндегі түптамалары көне түркі түбірлеріне барып тірелетін этнографиялық лексиканың қазіргі семантикалық құрылымының, ұқсастықтары мен айырмашылықтарының салыстырмалы сипаттамасына арналған. Аталған үш тілдің таңдалуы олардың генетикалық және типологиялық ортақтығына қарамастан, ареалдық тұрғыдан айтарлықтай алшақтығымен түсіндіріледі. Бұл қазіргі түркі тілдерінің түбір морфемаларында ежелгі семантикалық қабаттардың қалай сақталғанын анықтауға, сондай-ақ әртүрлі мәдени-тарихи ортаға байланысты түркі сөздеріндегі семантикалық өзгерістерді көрсетуге мүмкіндік береді. Зерттеу барысында Көне түркі сөздігі (ДТС) және этимологиялық сөздіктер негізінде негізгі семантикалық салаларға қатысты 16 көне түркі түбірі іріктеліп алынды: табиғи орта (su, kün, taş, kök, jol); көшпелі шаруашылық (at, mal, süt, kümüş); әлеуметтік қатынастар (kişi, aqa, beg, bala); рухани мәдениет (til, baş, jüräk). Әрбір түбір бойынша Көне түркі сөздігінен барлық

лексика-семантикалық нұсқалар (ЛСН) анықталып, олардың қазіргі зерттеліп отырған тілдердегі дамуы түсіндірме сөздіктер мен ұлттық корпустар (QazCorpus, SakhaCorpus, AZLEKS) деректері арқылы қадағаланды. Салыстырмалы, семантикалық және контекстік талдау әдістері қолданылды. Қазіргі семантикалық жағдайдың негізгі сипаттамалары анықталды: номинативті семантиканың сақталуы, метафоралық мағыналардың болуы, семантикалық тарылу мен кеңею нәтижелері. Табиғи орта және материалдық мәдениет лексикасы жоғары тұрақтылық танытатыны, ал әлеуметтік қатынастар мен рухани сала лексикасы метафоралануға, мағынаның тарылуына немесе кеңеюіне бейім екендігі анықталды. Ареалдық тұрғыдан ең айқын семантикалық ерекшелік якут тілінде тіркелді, бұл субстраттық факторлар мен ерекше мәдени ортаның әсерімен түсіндіріледі. Якут тілінде архаикалық элементтер де (көне мағыналардың сақталуы), инновациялар да (семантикалық ығысулар, жаңа коннотациялардың дамуы, мысалы, тыл «сөз» мағынасында, аға «әке» мағынасында) байқалады. Қазақ және әзербайжан тілдері семантикада ұқсас модельдерді көрсетеді. Зерттеуде көшпелі шаруашылыққа, әлеуметтік статуска және дүниетанымдық концептілерге қатысты этнографиялық лексемаларға ерекше назар аударылады. Оларды салыстыру ежелгі категориялардың тұрақтылығын да, әлеуметтік құрылымның өзгеруі және басқа факторлар нәтижесінде пайда болған семантикалық айырмашылықтарды да көрсетеді. Әртүрлі тарихи даму жағдайындағы тілдерде ортақ семантикалық модельдердің сақталуы олардың біртұтас түркі тілдік негізге жататындығын дәлелдейді.

Sh. Hasanli-Garibova^a

^aNational Academy of Sciences of Azerbaijan, Baku, Azerbaijan

ORCID: 0000-0003-0912-4504

(E-mail: shabnam.hasanli@yahoo.com)

Zh. Aidarbekova^b

^bL.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

ORCID: 0009-0002-8789-095X

(E-mail: aidarbekova_zhk@mail.ru)

*A. Amangeldikyzy^c

^cL.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

ORCID: 0009-0000-4154-3990

(E-mail: aliya010124@gmail.com)

*Corresponding author: aliya010124@gmail.com

Received 15 December 2025. Revised 20 January 2026. Accepted 23 February 2026. Available online 30 March 2026.

Дәйексөз үшін: Ш. Хасанли Гарибова, Ж. Айдарбекова, Ә. Амангелдіқызы Қазақ, әзербайжан және саха тілдеріндегі этнолексиканың семантикалық эволюциясы (көне түркі түбірлері негізінде) // Turkic Studies Journal. 2026. Т. 8. № 1. 237-262 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-1-237-262>

For citation: Sh. Hasanli-Garibova, Zh. Aidarbekova, A. Amangeldikyzy Semantic evolution of ethnolexical units in Kazakh, Azerbaijani, and Yakut (Based on old Turkic roots) // Turkic Studies Journal. 2026. V. 8. № 1. P. 237-262. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-1-237-262>

Semantic evolution of ethnolexical units in Kazakh, Azerbaijani, and Yakut (Based on old Turkic roots)

Abstract. The aim of the study is to describe the semantic features and provide a comparative analysis of ethnographic vocabulary formed on the basis of Old Turkic morphemes in the Kazakh, Sakha (Yakut), and Azerbaijani languages. The root morpheme, as a semiotic unit of language, expresses connection with the object of reality through its lexical meaning, which can be historically and ethnoculturally determined. The article presents a comparative description of the modern semantic structure, similarities and differences of ethnographic vocabulary in the Kazakh, Yakut, and Azerbaijani languages, the origins of which go back to Old Turkic roots. The selection of these three languages is explained by their significant areal distance despite their genetic and typological commonality. This allows us to identify how ancient semantic layers are preserved in the root morphemes of modern Turkic languages, as well as to show semantic changes in Turkic words caused by different cultural and historical environments. The study is based on the data from the Old Turkic Dictionary (DTS) and etymological dictionaries, a selection of 16 Old Turkic roots related to key semantic spheres was carried out: natural environment (su, kün, taş, kök, jol); nomadic economy (at, mal, süit, kümüş); social relations (kişi, aqa, beg, bala); spiritual culture (til, baş, jüräk). For each root, all lexico-semantic variants (LSVs) were identified according to the Old Turkic Dictionary, and their fate in the modern languages under study was traced using data from explanatory dictionaries and national corpora (QazCorpus, SakhaCorpus, AZLEKS). Comparative, semantic, and contextual analysis methods were used. The main characteristics of the modern semantic state were determined: preservation of nominative semantics, presence of metaphorical meanings, results of semantic narrowing and broadening. It was found that the vocabulary of the natural environment and material culture demonstrates high stability, while the vocabulary of social relations and the spiritual sphere is subject to metaphorization, narrowing or broadening of meanings. In areal terms, the most significant semantic specificity was recorded in the Yakut language, which is explained by the influence of substrate factors and a unique cultural environment. In the Yakut language, both archaic elements (preservation of ancient meanings) and innovations (semantic shifts, development of new connotations, for example, tyl as "word", ağa as "father") are noted. The Kazakh and Azerbaijani languages demonstrate generally similar semantic models. Special attention is paid in the study to ethnographic lexemes related to nomadic economy, social status, and worldview concepts. Their comparison shows both the stability of ancient categories and semantic differences that arose as a result of changes in social structure and other factors. The preservation of common semantic patterns in languages that developed under different historical conditions confirms their origin from a shared Turkic proto-language base.

Keywords: ethnographic vocabulary, Old Turkic roots, semantics, Turkic languages, Kazakh language, Sakha (Yakut) language, Azerbaijan language, comparative analysis, semantic changes, Turkic worldview.

III. Хасанли-Гарибова^a

^aИнститут языкознания, Национальная Академия наук Азербайджана, Баку,
Азербайджан

ORCID: 0000-0003-0912-4504

(E-mail: shabnam.hasanli@yahoo.com)

Ж.К. Айдарбекова^b

^bЕвразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Республика Казахстан
ORCID: 0009-0002-8789-095X
(E-mail: aidarbekova_zhk@mail.ru)

*А. Амангелдықызы^c

^cЕвразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Республика Казахстан
ORCID: 0009-0000-4154-3990
(E-mail: aliya010124@gmail.com)

*Автор для корреспонденции: aliya010124@gmail.com

Семантическая эволюция этнолексики в казахском, азербайджанском и якутском языках (на материале древнетюркских корней)

Аннотация. Цель исследования – описание семантических особенностей и сравнительная характеристика этнографической лексики, образованной на основе древнетюркских морфем в казахском, саха (якутском) и азербайджанском языках. Корневая морфема как знаковая единица языка выражает связь с предметом действительности посредством своего лексического значения, которое может быть исторически и этнокультурно детерминированным. Статья посвящена сравнительной характеристике современной семантической структуры слова, сходств и различий этнографической лексики в казахском, якутском и азербайджанском языках, истоки которых восходят к древнетюркским корням. Выбор указанных трёх языков объясняется их значительной ареальной удалённостью при генетической и типологической общности. Это позволяет выявить, как сохранились в корневых морфемах современных тюркских языков древние семантические пласты, а также показать семантические изменения в тюркских словах, обусловленные различной культурно-исторической средой. В ходе исследования на основе данных Древнетюркского словаря (ДТС) и этимологических словарей была осуществлена выборка 16 древнетюркских корней, относящихся к ключевым семантическим сферам: природная среда (su, kün, taş, kök, jol); кочевое хозяйство (at, mal, süt, kümüş); социальные отношения (kişi, aqa, beg, bala); духовная культура (til, baş, jüräk). Для каждого корня по Древнетюркскому словарю были выявлены все лексико-семантические варианты (ЛСВ) и прослежена их судьба в современных исследуемых языках с привлечением данных толковых словарей и национальных корпусов (QazCorpus, SakhaCorpus, AZLEKS). Используются сравнительный, семантический и контекстный методы анализа. Определены основные характеристики современного семантического состояния: сохранение номинативной семантики, наличие метафорических значений, результаты семантического сужения и расширения. Установлено, что лексика природной среды и материальной культуры демонстрирует высокую устойчивость, тогда как лексика социальных отношений и духовной сферы подвержена метафоризации, сужению или расширению значений. В ареальном плане наиболее существенная семантическая специфика зафиксирована в якутском языке, что объясняется влиянием субстратных факторов и уникальной культурной среды. В якутском языке отмечены как архаичные элементы (сохранение древних значений), так и инновации (семантические сдвиги, развитие новых коннотаций, например, тыл как «слово», аба как «отец»). Казахский и азербайджанский

языки демонстрируют схожие модели в семантике. В исследовании особое внимание уделяется этнографическим лексемам, связанным с кочевым хозяйством, социальным статусом и мировоззренческими концептами. Их сопоставление показывает как устойчивость древних категорий, так и семантические различия, возникшие в результате изменения социальной структуры и других факторов. Сохранение общих семантических моделей в языках с различными условиями исторического развития доказывает их принадлежность к единой тюркской праязыковой основе.

Ключевые слова: этнографическая лексика, древнетюркские корни, семантика, тюркские языки, казахский язык, саха (якутский) язык, азербайджанский язык, сравнительный анализ, семантические изменения, тюркское мировоззрение.

Кіріспе

Түркі тілдерінің лексикалық қоры, әсіресе оның ежелгі түбірлерге негізделген қабаты, осы халықтардың материалдық және рухани мәдениетінің терең тарихын сақтап, көрсетеді. Осы мәдени мұраның аса маңызды бөлігі – этнографиялық лексика, яғни тұрмыс-салт, дәстүрлі шаруашылық, қоғамдық құрылым және дүниетанымдық ұғымдарды білдіретін сөздер. Бұл лексика тіл жүйесінің ең тұрақты элементтерінің бірі болып табылады және тарихи-мәдени өзгерістерді тікелей бейнелейді.

Түркі тілдер отбасы географиялық тұрғыдан кең аумақты қамтиды – Балқаннан бастап Шығыс Сібірге дейін, Оңтүстік Ираннан Арктикаға дейін. Бұл тілдерде жалпы элементтердің, яғни түбірлердің, морфологиялық модельдердің, семантикалық құрылымдардың көп болуы байқалады, сонымен қатар айқын ұлттық-тілдік ерекшеліктері де бар. «The Turkic Language Family» шолуында генетикалық байланыстар мен семантикалық динамиканы анықтау үшін диахрондық та, синхрондық та тұрғыдан талдаудың маңыздылығы атап көрсетілген (Johanson, 1998: 12–15).

Этнографиялық лексика тілдің лексикалық құрамындағы ерекше санат болып табылады, өйткені ол халықтың материалдық және рухани мәдениетінің негізгі элементтерін, дәстүрлі шаруашылық түрлерін, қоғамдық қатынастар мен дүниетанымдық ұғымдарды тікелей бейнелейді. Осыған байланысты оның семантикасы тілдік жүйенің өзгермелі емес, салыстырмалы тұрақты қабатын құрайды және тарихи-мәдени тұрғыдан ең ақпаратты дереккөздердің бірі болып саналады. Түркі тілдерінде этнографиялық лексиканың зерттелуі негізінен жеке тілдердің лексикографиялық сипаттамасы шеңберінде жүргізіліп, сөздік құрамның жүйелі сипаттамасы ретінде қарастырылған (Баскаков, 1969; Щербак, 1977). Дегенмен әртүрлі түркі тілдеріндегі этнографиялық лексиканың семантикасын салыстырмалы тұрғыдан жан-жақты талдау, әсіресе ежелгі ортақ түбірлер негізінде, әлі де жүйелі түрде жүргізілмеген, бұл осы саладағы зерттеулердің фрагментарлы сипатымен түсіндіріледі.

Қазіргі түркітанудың өнімді бағыттарының бірі – көне түркі түбірлерін зерттеу, яғни жазбаларда (мысалы, Орхон-Енисей руналары), сөздіктерде және ерте түркі кезеңінің мәтіндерінде тіркелген лексикалық элементтерді және олардың қазіргі түркі тілдеріндегі даму жолдарын талдау. Атап айтқанда, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish (Clouston) сөздігі көне мағыналар мен формаларды реконструкциялау үшін негізгі дереккөздердің бірі болып табылады (Clouston, 1972).

Осы зерттеудің мақсаты – қазақ, саха (якут) және әзербайжан тілдеріндегі ежелгі түркі түбірлері негізіндегі этнографиялық лексиканың қазіргі семантикалық ерекшеліктерін салыстырмалы тұрғыда сипаттау және талдау. Зерттеу объектісі ретінде таңдалған

үш тіл олардың генетикалық жақындығына қарамастан, ареалдық және типологиялық алыстығымен ерекшеленеді: қазақ тілі – Орталық Азияның далалық аймағында, саха тілі – Солтүстік-Шығыс Сібірдің оқшау ортасында, әзербайжан тілі – Кавказдың көптілді контактілік аймағында қалыптасқан (Naskali, Şirin, 1997: 88–91). Мұндай таңдау жалпы түркілік тенденцияларды да, аймақтық ерекшеліктерді де анықтауға мүмкіндік береді.

Зерттеудің өзектілігі көне түркі түбірлері негізіндегі этнографиялық лексиканың қазіргі семантикасын үш алыс түркі тілінде жүйелі салыстырмалы талдаудан тұрады. Бұл тәсіл тек ортақ элементтерді ғана емес, сонымен қатар әр тілдік ортаның мәдени-тарихи контекстіне байланысты пайда болған семантикалық айырмашылықтарды да ашуға мүмкіндік береді.

Зерттеу тұрақты салыстырмалы талдау, семантикалық және контекстік талдау әдістеріне сүйенеді. Дереккөз ретінде көне түркі жазба ескерткіштерінің материалдары, этимологиялық сөздіктер, қазіргі түсіндірме сөздіктер және корпус деректері пайдаланылды. Алынған нәтижелер түркі тілдеріндегі этнографиялық лексиканың семантикалық құрылымын жүйелеуге, оның мәдени-тарихи негіздерін ашуға және салыстырмалы түркі лексикологиясы саласындағы одан әрі зерттеулерге негіз бола алады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Бұл зерттеу қазақ, саха (якут) және әзербайжан тілдеріндегі этнографиялық лексиканың қазіргі семантикалық құрылымын салыстырмалы түрде талдауға арналған. Зерттеудің негізгі объектісі ретінде таңдалған этнографиялық лексиканың кейбір ежелгі түркі түбірлері – алғашқы таңдау критерийі олардың түркі халықтарының дәстүрлі материалдық және рухани мәдениетінің негізгі салаларын білдіретіні болды. Дереккөз ретінде үш тілдің заманауи түсіндірме сөздіктері, этимологиялық сөздіктер (Клосон, 1972; Севортян, 1974-1980; Дыбо, 2013), қазақ және әзербайжан тілдерінің ұлттық корпус деректері, сондай-ақ саха тілінің лексикасы туралы электрондық ақпараттық жүйесі (SakhaLang) пайдаланылды. Фразеологиялық материалдар мен мақал-мәтелдер лексемалардың контекстік ерекшеліктерін анықтау үшін қолданылды.

Зерттеудің әдіснамалық негізін салыстырмалы-диахрониялық талдау құрайды. Бұл талдаудың бастапқы нүктесі ретінде көне түркі түбірлерінің мағыналары алынды, бұл қазіргі тілдердегі семантикалық жағдайды тарихи перспективада бағалауға мүмкіндік берді. Талдаудың негізгі бағыты – осы түбірлердің қазіргі үш тілдегі семантикалық рефлексдерін синхрондық салыстыру. Бұл әдіс бір түбірдің үш тілдегі қазіргі мағыналары мен қолданысын салыстырып, олардың арасындағы ұқсастық пен айырмашылықтарды, сондай-ақ жалпы түркілік тенденциялар мен ареалдық ерекшеліктерді анықтауға негізделген. Тілдік деректерді жүйелеу үшін лексемалар табиғи орта, шаруашылық, әлеуметтік құрылым және рухани мәдениет деп аталатын төрт семантикалық-тақырыптық өріске топтастырылды. Әрбір лексеманың семантикалық тарихын түсіндіру үшін семантикалық талдау (мағынаның сақталуы, тарылуы, кеңеюі, метафоралануы) және олардың мәтіндегі қолданылуын қарастыратын контекстуалды талдау қолданылды.

Жалпы алғанда, тарихи-салыстырмалы әдістеме негізінде диахрондық және синхрондық тұрғыдан талдау негізінде этнографиялық лексиканы жан-жақты қарастыруға және оның семантикалық дамуын тек тілдік ғана емес, сонымен қатар мәдени-тарихи контекстте түсіндіруге мүмкіндік берді.

Тақырыптың зерттелу деңгейі

Көне түркі лексикасын және оның қазіргі түркі тілдеріндегі рефлексдерін зерттеу түркітануда ұзақ дәстүрге ие. Бұл бағыттағы зерттеулер көне түркі жазба ескерткіштерін (Орхон, Енисей, ұйғыр мәтіндері) сипаттаудан бастау алады, аталған дереккөздерде түркі лексикасының дамуының бастапқы кезеңдері айқын көрініс тапқан. Классикалық еңбектер қатарында В. Радлов, А.Н. Кононов, Т. Текин, С.Е. Маловтың зерттеулері ерекше орын алады, бұл еңбектерде көне тілдік формалардың фонетикалық және морфологиялық ерекшеліктері жан-жақты талданған (Кононов, 1980; Teкин, 1968: 23-27).

Нақтырақ айтқанда, этнографиялық лексикаға қатысты зерттеулер негізінен екі бағытта дамыды. Біріншісі – этимологиялық сөздіктер мен грамматикалық сипаттамалар, онда дәстүрлі мәдени лексиканың құрылымы мен тарихи қабаттары қарастырылады. А.Н. Кононов ежелгі ескерткіштер тілінің этнографиялық терминологиясын талдаған (Кононов, 1980). С.Г. Клоосның (Clouston, 1972) және Э.В. Севортянның (Севортян, 1974; 1978) этимологиялық сөздіктерінде көшпелі тұрмыстың, дүниетанымның негізгі ұғымдарын білдіретін түбірлер мен олардың семантикалық эволюциясы жан-жақты қарастырылған. А.В. Дыбоның (Дыбо, 2013) түркі тілдерінің негізгі лексикасына арналған еңбегінде де этномәдени маңызы бар түбірлерге ерекше назар аударылған.

Екінші бағыт – жеке тілдердегі этнографиялық лексиканың жүйелі сипаттамасы мен салыстырмалы талдауына арналған монографиялық және диссертациялық жұмыстар. Мұнда материалдық мәдениет (мал шаруашылығы, киім-кешек, тұрғын үй), әлеуметтік қатынастар (туыстық терминдер) және рухани мәдениет (дәстүрлі наным-сенімдер) лексикасы бөлек топтар ретінде зерттеледі. Мысалы Шәбнәм Хәсәнли-Гарибованың 2015 жылы шыққан «XI-XII əsrlər türk dillərini etnoqrafik leksikası» еңбегінде түркілердің тамақтануы, киім-кешегі, салт-дәстүрлері, дүниетаным мен наным-сенімдерді бейнелейтін бірқатар лексемалардың жан-жақты талданып, еңбектің соңында XI-XII ғасырдың түркі тілдеріндегі этнографизмдердің қысқа сөздігі келтірілген. Қазақ библиографиясында «Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі» энциклопедиясы ерекше орын алады (Әлімбаев, 2011). Сонымен қатар А.Қ. Құсайынов (Құсайынов, 2017) қазақ тіліндегі рухани және материалдық мәдениетін білдіретін лексемаларды 6 тілде (қазақ, ағылшын, орыс, түрік, қытай, араб) ашық түсіндіреді. Әзербайжан тілінің лексикасы, соның ішінде этнографиялық лексикасы Әзербайжан тілінің түсіндірме сөздігінде жан-жақты қарастырылған (Azərbaycan dilinin izahlı lügəti, 2006). Якут этнографизмдерінің жекелеген нұсқалары туралы белгілі бір ақпарат якут этнографиясы бойынша еңбектерде, мысалы, В.Л. Серошевскийдің «Якуттар. Этнографиялық зерттеу тәжірибесі» (Якуты. Опыт этнографического исследования), сонымен қатар якут тілінің түсіндірме және қос тілді сөздіктерінде келтірілген (Серошевский, 1993), (Слепцова, 2006), (Пекарский, 1959).

Қазіргі салыстырмалы-тарихи талдау үшін С.Г. Клоосның *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish* (Oxford, 1972) атты іргелі еңбегінің маңызы ерекше. Аталған еңбекте көне түркі түбірлерінің реконструкциялары, олардың формалары мен семантикалық өрістері жүйелі түрде ұсынылған (Clouston, 1972). Бұл сөздік бастапқы мағыналарды айқындаудың, сондай-ақ қазіргі түркі тілдері арасындағы этимологиялық байланыстарды анықтаудың негізгі дереккөзі болып табылады. Клоосның еңбектері әртүрлі тілдердегі формалар мен мағыналарды салыстыру арқылы семантикалық эволюцияның заңдылықтарын қадағалауға және лексикалық құрамдағы архаикалық элементтерді анықтауға мүмкіндік беретін әдістемелік негіз қалады.

Салыстырмалы-тарихи тәсілдің теориялық негіздерінің одан әрі дамуы Л. Йохансон мен Э. Чатоның *The Turkic Languages* (Cambridge, 1998) атты еңбектерінде көрініс тапқан. Аталған зерттеулерде фонетикалық және морфологиялық параллельдермен қатар семантикалық үдерістерді талдаудың маңыздылығы ерекше атап көрсетіледі (Johanson, 1998: 12–15). Авторлар семантикалық өзгерістерді түркі тілдерінің ішкі динамикасын түсінудің негізгі кілті ретінде қарастырады, себебі олар көне лексиканың жаңа мәдени және ареалдық жағдайларға бейімделуін айқын бейнелейді.

Семантикалық өзгерістерді сипаттау мен жіктеудің әдіснамалық негізін жалпы тіл біліміне арналған еңбектер де қалыптастырады (Л. Блумфилд, С. Ульман, Й. Трир, Ю. Д. Апресян және т.б.). Аталған еңбектерде семантикалық өзгеріске ұшыраулардың негізгі түрлері – мағынаның кеңеюі мен тарылуы, метафоризация, метонимия – айқындалады. Бұл өзгеріс түрлері түркі тілдері материалында Н. А. Баскаков, А. М. Щербак, М. Р. Ряснен, А. Н. Кононов және басқа да ғалымдардың зерттеулерінде қарастырылған (Щербак, 1977; Räsänen, 1969: 33–36). Атап айтқанда, Н. А. Баскаков түркі тілдеріне көне түбірлердің жоғары деңгейде сақталуы тән екенін, алайда олардың семантикалық шеңберінің этномәдени ортаға байланысты біртіндеп өзгеріске ұшырайтынын атап көрсетеді (Баскаков, 1969).

Соңғы онжылдықтарда корпус және этимологиялық дерекқорлардың пайда болуына байланысты семантикалық реконструкцияға деген қызығушылық айтарлықтай артты, бұл мағыналардың эволюциясын тек сипаттамалы тұрғыда ғана емес, сонымен қатар статистикалық әдістер арқылы да қарастыруға мүмкіндік берді. Көне түбірлердің трансформациялық формулаларына және Еуразиялық кеңістіктегі көне түркі негіздерінің рефлекстеріне арналған зерттеулер көптеген көне лексемалардың бастапқы мағыналық өзегін сақтай отырып, қосымша символдық және метафоралық реңктерді дамытқанын көрсетті (Uğurlu, 2004: 55–60).

Зерттеудің теориялық негіздерінің бірі Й. Трир ұсынған және түркітану ғылымында (Н.А. Баскаков, Г. Дёрфер, А.Н. Кононов еңбектерінде) бейімделген лексика-семантикалық өріс тұжырымдамасы болып табылады. Бұл тұжырымдамаға сәйкес сөз семантикасы оқшау күйде емес, өрістің басқа элементтерімен өзара байланыстар жүйесінде айқындалады (Doerfer, 1963: 102–105). Көне түркі түбірлерінің эволюциясын лексика-семантикалық өрістер тұрғысынан талдау мағыналардың өзгеру бағытын ғана емес, сондай-ақ олардың тілдегі жүйелік қатынастарының трансформациясын анықтауға мүмкіндік береді.

Осылайша, әдебиет шолуы көрсеткендей, көне түркі лексикасы бойынша, соның ішінде этнографиялық лексикаға қатысты, айтарлықтай зерттеулер болғанымен, олар негізінен жеке тілдердің лексикографиялық сипаттамасына немесе этимологиялық реконструкциясына бағытталған. Ежелгі ортақ түбірлер негізінде әртүрлі ареалдық топтарға жататын үш түркі тілінде (орталық-қазақ, солтүстік-якут және оңтүстік-батыс-эзербайжан) этнографиялық лексиканың қазіргі семантикалық құрылымын, оның ішінде күнделікті қолданыстағы метафоралық мәндер мен прагматикалық реңктерді, жүйелі салыстырмалы-синхронды тәсілмен зерттеу әлі де жеткіліксіз. Міне, осы бағытта зерттеуді тереңдету – осы жұмыстың негізгі мақсаты мен жаңалығының өзегі болып табылады.

Талдау

Семантикалық эволюцияны зерттеу үшін талданатын лексемаларды таңдау барысында негізгі критерий ретінде олардың этнографиялық сипаты – яғни түркі қоғамының

дәстүрлі материалдық және рухани мәдениетінің негізгі элементтерін аламыз. Сондықтан талдауға түркі көшпелі өмір салтының (at, mal, sūt), табиғи ортаның (su, taş, kök), уақыт пен кеңістіктің (kün, yol), әлеуметтік-экономикалық қатынастардың (bar, kümüş) тірек ұғымдарын білдіретін түбірлер енгізілді.

Жүргізілген талдау көрсеткендей, VIII-XI ғғ. жазба ескерткіштерінде (ең алдымен «Орхон-Енисей жазбалары» және М. Қашқаридың «Диуан лұғат ат-түрк» еңбегінде) тіркелген көне түркі лексикасының айтарлықтай бөлігі қазіргі қазақ, саха (якут) және әзербайжан тілдерінде сақталған. Н.Г. Шаймердинова атап өткендей, «түбір морфемаларда пратүркілік протоформалардың тарихи реликтілері әлі күнге дейін сақталған: бастапқы түбірлер, етістік-есімдік синкретизм, түбірлердің дыбыстық-фонемалық вариативтілігі» (Шаймердинова, 2022: 119). Бұл тұжырым қазіргі түркі тілдеріндегі этнографиялық лексиканың семантикалық эволюциясын түсіну үшін маңызды, өйткені талдауға жататын ежелгі семантикалық қабаттар дәл осы түбір морфемаларда сақталған. Зерттеуге алынған қазақ, әзербайжан және саха тілдеріндегі этнографиялық лексиканың семантикалық талдауы бұл тілдерде жалпытүркілік дүниетанымның сақталғанын көрсетеді. М.Қ. Ескееваның айтуы бойынша, «бір негізден тараған қазіргі түркі тілдеріндегі мақал-мәтелдер де құрылымдық-мағыналық тұрғыдан біраз өзгерістерге түскенімен мазмұнындағы жалпытүркілік дүниетаным негізінен сақталып отырады» (Ескеева, 2022: 67). Бұл тұжырым этнографиялық лексиканың да мағыналық құрылымына тікелей қатысты, себебі лексикалық бірліктер де халықтың дүниетанымы мен рухани құндылықтарын бойына сақтайды. Алайда олардың семантикалық құрылымы тарихи және мәдени-географиялық факторларға байланысты өзгеріске ұшыраған. Талдауға негіз болған лексемалардың барлығы түркі халықтарының дәстүрлі мәдениетінің іргелі салаларын білдіретін этнографиялық лексикаға жатады. Аталған семантикалық өзгерістерді жүйелеу және түсіндіру үшін лексемаларды келесі негізгі семантикалық-тақырыптық өрістер (этнографиялық категориялар) бойынша топтастыру ұсынылады. Әрбір топ ішінде нақты бір лексеманың дамуы семантикалық өзгерістер теориясы (мағынаның сақталуы, тарылуы, кеңеюі, метафоралануы, архаизациясы) тұрғысынан талданады және мәдени-тарихи контекстте түсіндіріледі.

1. Табиғи орта, кеңістік және уақыт лексикасы

Бұл топқа табиғаттың негізгі элементтерін, кеңістік-уақыттық ұғымдарды білдіретін түбірлер кіреді. Семантика теориясы бойынша, шынайы дүниенің өзгермейтін категорияларын білдіретін базалық лексика ең тұрақты болып саналады (Апресян, 1974). Біздің талдауымыз да бұл гипотезаны растайды.

Sub («су»): үш тілде де бастапқы мағынасын сақтаған (қаз. су, якут. уу, әзірб. su). Көне түркі сөздігінде *sub* лексемасының екі лексика-семантикалық нұсқасы (ЛСН) көрсетілген (Наделяев, 1969: 512):

1. Су – тіршілік көзі ретінде: *subi şelāñä ğrmiş*;
2. Өзен – су ағысы ретінде: *anı subuğ baralıñ*.

Қазіргі зерттеліп отырған тілдерде бұл лексема жоғары семантикалық тұрақтылық танытады: қаз. су, әз. su, саха уу екі мағынаны да сақтаған. Якут тіліндегі фонетикалық трансформацияға (sub > уу) қарамастан, бастапқы семантика толық сақталған.

Бұл семантикалық консерватизмнің классикалық мысалы. Су – далалық өмір мен мал шаруашылығының тұрақты негізі, тіршілік пен рухани тазалықтың символы. Қаз: ... «Кырық күндік баланы қырық қасық суға түсіріп, ишарат жасаған...» (Қайдар, 2013). Әз: «Su yaranıb axmağa, göz yaranıb bahmağa» (әзербайжан мақалы) (Sozler.im, 2026). Якут: «уу иччитэ» (SakhaCorpus, 2026).

kün («күн»): көне түркі сөздігінде *kün* лексемасының үш лексика-семантикалық нұсқасы (ЛСН) көрсетілген (Наделяев, 1969: 326):

1. Күн – аспан шырағы: *kün toğdı qamuğ üzä jaruq boltı* «күн шығып, бәрін жарық қылды»;
2. Күн (тәулік) – уақыт өлшемі: *kün jema tün jema jülü bardimiz* «күні-түні шаршамай жүрдік»;

3. Күн сайын, күннен-күнге – барыс септік формасында (*küniñä*), біртіндеп өтуді білдіреді: *tiriglik küniñä tükäl alqınur*.

Зерттеліп отырған заманауи түркі тілдерінде мағынасы тұрақты (қаз. *kүн*, якут. *күн*, әзірб. *gün*). Күн – уақыттың, табиғи циклдердің, құнарлылық пен жарықтың архетиптік символы. Ол көшпелілердің күнтізбелік және шаруашылық циклдарын айқындаған. Қаз: «Күн батқанда тырнақ алуға тыйым салынған...» (Қайдар, 2013). Әз: «*Gün girmәуәп evә һakim girәр*» (әзербайжан мақалы) (Sozler.im, 2026). Якут: «Сарыал күн анныгар, саарыгыран үөскәэбит...» (Олонхо жыры) (SakhaCorpus, 2026).

таş («тас»): Көне түркі сөздігінде (Наделяев, 1969: 577) *taş* лексемасының бір ғана негізгі лексика-семантикалық нұсқасы (ЛСН) көрсетілген:

Тас – қатты минерал ретінде. Сөздікте келесі қолданыс мысалдары келтірілген: *bu taş ertiñü ağır turur* «бұл тас өте ауыр»; *taş bal (bali)* «тас балбал» (бұл жерде *taş* сөзі *bal* – ғұрыптық тас мүсінге анықтауыш ретінде қолданылған).

Қазіргі түркі тілдерінде бастапқы мағына сақталған (қаз. *тас*, якут. *таас*, әзірб. *daş*). Тас – табиғи ортаның тұрақты элементі, сондай-ақ беріктік пен тұрақтылықтың символы болып саналған. Қаз: «Тасты қашап, өрнек салу...» (Қайдар, 2013). Әз: «*Daş olma, baş ol*» (әзербайжан мақалы) (Sozler.im, 2026). Якут: «Бу таас хас тыһыынча сыл турбута биллибэт» (SakhaCorpus, 2026).

kök («көк, аспан»): Көне түркі сөздігі бойынша (Наделяев, 1969: 351), *kök* лексемасы әртүрлі мағыналы бірнеше омонимдік түбірлерден тұрады:

Kök I – аспан, көк: *jerni kökni jaratqan* «жер мен көкті жаратқан»; *Kök III* – еркін, азат, асыл текті: *idi oqsız kök türk* «мүлдем еркін (асыл текті) түріктер» (тәуелсіздік пен тектілікті білдіретін эпитет); *Kök VI* – көк, көгілдір, көкшіл: *üzä kök täñri, aśra jağiz jер* «жоғарыда – көк тәңірі, төменде – қоңыр жер».

Қазіргі зерттеліп отырған тілдерде бұл омонимдер әртүрлі дамыды:

Қазақ тілі (көк): *Kök I* («аспан») негізгі мағынасында сақталған: *көк аспан, көк жиек*; *Kök III* («еркін, асыл») тарихи-мәдени контексте және этнонимияда сақталған: *Көк түрік* (Шығыс Түрік қағанатының атауы), *көк бөрі* (киелі қасқыр-тотем); *Kök VI* («көк түс») түс атауы ретінде белсенді қолданылады: *көк көйлек, көк жалын*; семантикалық бірігу жүрген: «аспан» және «көк түс» мағыналары байланысты ретінде қабылданады, ал «еркін, асыл» мағынасы архаикалық мәдени компонент ретінде сақталған.

Әзербайжан тілі (*göy*): *Kök I* («аспан»): *göy üzü* «аспан беті», *göyә бахтаq* «аспанға қарау»; *Kök III* («еркін, асыл»): тарихи мәтіндер мен ономастикада сақталған: *Göytürk*; *Kök VI* («көк түс»): *göy rәng* «көк түс», *göy gözliü* «көк көзді»;

Саха (якут) тілі (*күөх*): *Kök I* («аспан») көбінесе *халлаан* лексемасымен ығыстырылған, бірақ күрделі сөздерде сақталған: *күөх халлаан* «көк аспан»; *Kök VI* («көк, көгілдір, көкшіл») басым мағынаға айналған: *күөх суық реңктердің кең спектрін білдіреді* (көк, көгілдір, жасыл, көкшіл); *Kök III* («еркін, асыл») тарихи жады мен эпоста (олонхо) сақталған, мұнда *күөх* жоғарғы әлеммен, киелі тазалықпен және асыл тектілікпен байланыстырылады.

Осылайша, қазіргі тілдерде әртүрлі омонимдер арасында контаминация және семантикалық қайта бөлініс жүрген. Ең тұрақтысы – түс мағынасы (Kök VI), ал «аспан» мағынасы (Kök I) барлық тілде сақталған, бірақ әртүрлі белсенділік дәрежесінде. Ең архаикалық «еркін, асыл» мағынасы (Kök III) тарихи және эпикалық лексикада мәдени-маркерленген компонент ретінде сақталған.

Көк түркі көшпелі дүниетанымында аспан, кеңістік, еркіндік және руханилық (тәңір) ұғымдарының символына айналды. Аспанның тазалығы моральдық құндылықтың белгісі болды. Қаз: «Көк Тәңірге сыйынып, жалбарынған...» (Бабалар сөзі, 2004). Әз: «Göy verirсә, yer alır, göy istәsә yer çalır» (әзербайжан мақалы) (Sozler.im, 2026). Якут: «Сирэм күөх оттоох эбит...» (Олонхо жыры) (SakhaCorpus, 2026).

Кесте 1. Табиғи орта, кеңістік және уақыт.

Table 1. Natural environment, space, and time.

Таблица 1. Природная среда, пространство и время.

№	Ежелгі түбір	Семантикалық өзгеріс түрі	Қазақ тілі	Саха (якут) тілі	Әзербайжан тілі	Өзгерістің мәдени-тарихи түсіндірмесі
1	Su	Сақталу	Су	уу	Su	Тіршіліктің тұрақты негізі. Консервативті лексика.
2	Kün	Сақталу	Күн	Күн	Gün	Уақыт пен табиғи циклдердің тұрақтылығы.
3	Taş	Сақталу	Тас	Таас	Daş	Табиғи ортаның тұрақты элементі.
4	Kök	Кеңею (метафоралану)	Көк	Күөх	Göy	Физикалық нысаннан мәдени-рухани ұғымға ауысу.

Жиынтық: бұл топтағы лексемалардың басым бөлігі өздерінің бастапқы номинативтік мағынасын сақтаған. Алайда, *kök* («көк/аспан») және *yol* («жол») түбірлерінде байқалған семантикалық кеңею ерекше назар аударарлық; олар нақты табиғи-кеңістіктік ұғымдардан бастау алып, түркілердің дүниетанымдық концептілеріне айналды.

2. Көшпелі шаруашылық және материалдық мәдениет лексикасы

Түркі өркениетінің экономикалық тірегі – мал шаруашылығы және онымен тікелей байланысты заттардың атаулары. Бұл саланың лексикасы да аса тұрақты, бірақ онда нақты тарихи-шаруашылық контекстке бейімделу нәтижесінде пайда болған семантикалық тарылу да кездеседі.

ат («жылқы»): Көне түркі сөздігінде ат лексемасының негізгі мағынасы – «жылқы, ат» деп көрсетілген. Мысал ретінде келтірілген үзінді көне түркілердің шаруашылық өмірінде жылқының көлік ретіндегі маңызды рөлін көрсетеді: *antağ uluğ ölüg barğu tüştü kim jüklämäkkä keltürmäkkä at qağatır ud azliq boldi* «соншама көп олжа түсті, оны тиеп жеткізуге ат, қашыр және өгіз жетіспеді» (Наделяев, 1969: 65).

Қазіргі зерттеліп отырған тілдерде бұл лексема негізгі мағынасын толық сақтаған.

Жылқы – түркі көшпелі мәдениетінің орталық элементі, қозғалыстың, байлықтың, күш пен әскери қуаттың символы. Оның атауының тұрақтылығы осы архетиптік рөлмен

түсіндіріледі. Қаз: «Ат мінгізу – сый жасаудың төресі» (Қайдар, 2013). Әз: «*Bədbəxtin ati ҫox getmәz*» (әзербайжан мақалы) (Sozler.im, 2026). Якут: «Дьураа хара ат баара...» (Олонхо жыры) (SakhaCorpus, 2026).

mal («мал, мүлік»): Көне түркі сөздігінде *mal* лексемасы араб тілінен енген сөз ретінде көрсетілген және «мүлік, меншік, байлық» деген негізгі мағынаға ие. Мысал ретінде келтірілген *qul ol malğa mali añar erklig ol* «ол өз мүлкінің құлы, оның мүлкі оған ие» деген сөйлем адам мен оның мүлкі арасындағы күрделі қатынасты, байлықтың адамды құл ету қаупін бейнелейді (Наделяев, 1969: 335).

Қазіргі зерттеліп отырған тілдерде бұл лексема семантикалық өзгерістерге ұшыраған: қазақ тілі (мал): мағынаның тарылуы байқалады – жалпы «мүлік, байлық» мағынасы нақты «ірі қара малға» ауысқан. Мысалы: *mal бағу, мал шаруашылығы*. Бұл қазақ қоғамында малдың экономикалық және әлеуметтік рөлінің ерекше маңызды болуымен түсіндіріледі. Әзербайжан тілі (mal): көне жалпылама мағынасы сақталған – «байлық, мүлік, тауар». Мысалы: *mal-dövlät* «байлық-дәулет», *mal sahibi* «мүлік иесі». Сонымен қатар «мал» (жануар) мағынасы да бар. Саха тілі (мал): негізінен «зат, мүлік» мағынасында қолданылады.

Бұл мысал – этномәдени контекстке байланысты семантикалық мамандандудың айқын көрінісі. Қазақ тілінде мағынаның тарылуы мал шаруашылығының дәстүрлі қоғамдағы басым рөлімен түсіндіріледі, ал әзербайжан және саха тілдерінде жалпылама мағына сақталған.

Қаз: «Мал атаған, шапан жауып, күміс жүзік таққан...» (Қайдар, 2013). Әз: «*Mal uйinса ағil uйғ*» (әзербайжан мақалы) (Sozler.im, 2026). Якут: «Халын мал кини күүһүргүүрүн төрүт билиммэтэ» (Леди Муус, 2011).

süt («сүт»): Көне түркі сөздігінде *süt* лексемасының негізгі мағынасы – «сүт» деп көрсетілген. Мысал ретінде келтірілген *qimiz süt ja jüñ jaғ joғurt qurut* «қымыз, сүт не жүн, май немесе йогурт, құрт» деген тіркес көне түркілердің шаруашылығындағы негізгі өнімдердің тізбесі болып табылады. Бұл жерде сүт басқа сүт өнімдерімен (қымыз, йогурт, құрт, май) қатар тұрып, көшпелі мал шаруашылығының негізгі тағамдық ресурсы ретінде көрінеді (Наделяев, 1969: 518).

Қазіргі зерттеліп отырған тілдерде бұл лексема негізгі мағынасын толық сақтаған және жоғары семантикалық тұрақтылық танытады.

Сүт – көшпелілердің негізгі қорек көзі, аналық пен қамқорлықтың символы. Дәстүрде сүт өнімі кең қолданған, оны «ақ» деп атап, маңызды символикалық қызметін атқарған. «Ел ішінде «ақты төкпе», «ақты аттама», «ақ алып шығу», «үйге кірген жыланның басына ақ құйып шығару», «ақтан ауыз тигізу» сияқты халық дәстүрінде бұлжымас заң, белгіленген жол-жоралғы болған» (QazCorpus, 2026). Әз: «*Süd verән inәyi kәsmәzlәр*» (әзербайжан мақалы) (Sozler.im, 2026). Якут: «Ол аңардас ынах үүтүнән эрә олоруохпут дуо?» (SakhaCorpus, 2026).

kümüš («күміс»): Көне түркі сөздігінде *kümüš* лексемасының негізгі мағынасы – «күміс, күміс ақша» деп көрсетілген. Күлтегін ескерткішінен алынған *bir tümän aғi altun kümüš kergäksiz kelürti* «олар он мың сыйлық және сансыз алтын мен күміс әкелді» деген мысал көне түркілерде күмістің байлық пен сый-сияпаттың маңызды өлшемі болғанын көрсетеді. Алтынмен қатар тұруы оның жоғары құндылығын дәлелдейді (Наделяев, 1969: 326).

Қазіргі зерттеліп отырған тілдерде бұл лексема негізгі мағынасын толық сақтаған.

Күміс – дәстүрлі байлықтың, сауда мен айырбастың, сондай-ақ әлеуметтік бедел мен мәртебенің символы, ақша эквиваленті. Сонымен қатар, қазақ мәдениетінде күміс тазалықтың символы ретінде бағаланады. Қаз: «Ақ күміс тегенеге қымыз толса» (Бабалар сөзі, 2006). Әз: «*Söz gümüş olsa, sükut qızıldır*» (әзербайжан мақалы) (Sozler.im, 2026). Якут: «Үрүн көмүс дыбарыас иһигэр үөрүү-көтүү буолар» (SakhaCorpus, 2026).

yoġ («жол»): Көне түркі сөздігінде (Наделяев, 1969: 270) *joġ* лексемасы үш негізгі лексика-семантикалық нұсқада (ЛСН) берілген: 1. Жол – нақты физикалық жол, бағыт: *kögmän jolü bir ermüş* «Көгменге баратын жол біреу екен» (Тонькөк ескерткіші). Бұл мағынада жол географиялық кеңістікті игерудің, көші-қон мен сауда жолдарының негізгі ұғымы ретінде көрінеді. 2. Жол, жолда болу, сапар – жүріс-тұрыс, сапарлау процесі: *joġ oġur bolsun* «жолың болсын!» (Махмуд Қашқари). Бұл тіркес көне түркілердің салт-дәстүрінде жолаушыға айтылатын бата, тілек ретінде қалыптасқан. 3. Өмір сүру жолы, тіршілік ету тәсілі – діни-философиялық мағынада: *sen üç jolü inça ter aġil* «сен үш жол туралы былай деп айт» (манихей мәтіндерінен). Бұл жерде жол будда/манихей іліміндегі адамның өмірдегі таңдау жолдарын, өмір сүру тәсілдерін білдіреді.

Қазіргі зерттеліп отырған тілдерде бұл лексема барлық үш мағынаны сақтап, қосымша метафоралық мәндерге ие болған.

Бұл өзгеріс нақты кеңістік ұғымынан абстрактілі-философиялық концептіге ауысуды білдіреді. Көшпелі түркі тайпалары үшін нақты физикалық жол – бұл өмір сүру, көшу, сауда және қауымдастықтың негізі. Бұл тұрмыстық тәжірибенің қатарынан «өмір жолы», «тағдыр» (жолы болу/болмау) және тіпті «әдіс, тәсіл» сияқты метафоралық мағыналар пайда болды. Қаз: «Ақ жол тілеп, оң батасын берген...» (Қайдар, 2013). Әз: «*Yoldaşın uaxşı olsa, uzun yoġ uaxın olar*» (әзербайжан мақалы) (Sozler.im, 2026). Якут: «Ол суол саха тыллаахха барытыгар туһалаах» (Яковлев, 1993).

Кесте 2. Көшпелі шаруашылық және материалдық мәдениет.

Table 2. Nomadic economies and material culture.

Таблица 2. Кочевое хозяйство и материальная культура.

№	Ежелгі түбір	Семантикалық өзгеріс түрі	Қазақ тілі	Саха (якут) тілі	Әзербайжан тілі	Өзгерістің мәдени-тарихи түсіндірмесі
1	At	Сақталу	Ат	Ат	At	Көшпелі мәдениеттің орталық символикасы.
2	Mal	Тарылу (каз. тіл.)	Ма	Мал (зат)	Mal	Экономикалық мамандану: жалпы терминнен нақты шаруашылық терминіне өту.
3	Süt	Сақталу	Сүт	Үүт	Sü	Негізгі қоректік ресурстың тұрақтылығы.
4	Kümüş	Сақталу	Күміс	Көмүс	Gümüş	Дәстүрлі байлық пен құндылықтың тұрақтылығы.

5	Yol	Кеңею	Жол (тағдыр, әдіс)	Суол (жол, із)	Yol	Көшпелі дүниетанымның негізгі символы
---	-----	-------	--------------------------	-------------------	-----	--

Жиынтық: 4 түбірдің 3-і (75%) сақталған, бұл осы шаруашылық саласының лексикалық яд-росының тұрақтылығын растайды. *mal* түбіріндегі тарылу – этномәдени контекстке бейімделудің тамаша үлгісі.

3. Адам, қоғам және әлеуметтік қатынастар лексикасы

Бұл топ адамға, оның қоғамдағы орнына, туыстық және билік қатынастарына қатысты түбірлерді қамтиды. Бұл топта семантикалық тарылу, архаизация және прагматикалық өзгерістер жиі кездеседі.

kişi («адам, кісі»): Көне түркі сөздігінде *kişi* лексемасы екі негізгі лексика-семантикалық нұсқада (ЛСН) берілген: 1. Адам, адамзат, адамға тән – жалпылама мағына: *bilig bilmaz kişi* «білімсіз адамдар» (Күлтегін ескерткіші). Бұл мағынада сөз адамды жалпы тіршілік иесі, қоғам мүшесі ретінде білдіреді. 2. Әйел, жұбай – тар мағынада, отбасылық қатынастар контекстінде: *oğlanin kişisin tutuğ urupan* «ұлы мен әйелін бәске тігіп» (ThS II 43). Бұл мағына көне түркі қоғамында әйелдің отбасындағы орнын және оның құндылығын көрсетеді (Наделяев, 1969: 310).

Қазіргі түркі тілдерінде бірінші мағынасы тұрақты. Бұл қоғамдық қатынастардың негізгі субъектісін білдіретін іргелі антропологиялық термин. Қаз: «Кісі жоқ ақылдасар жолдасына...» (Бабалар сөзі, 2004). Әз: «*Kişinin sözü bir olar*» (әзербайжан мақалы) (Sozler.im, 2026).

ağa/aqa («әке, үлкен туыс»): Көне түркі сөздігінде *aqa* лексемасы «аға, үлкен аға» деген мағынада берілген. Мысал ретінде келтірілген *men titsu aqam arçuq bilä ajtisip* «мен, Тытсу, ағам Арчукпен келісіп» деген сөйлем көне түркілерде туыстық қатынастардың маңыздылығын және ағаның отбасындағы беделді орнын көрсетеді (Наделяев, 1969: 48).

Қазіргі зерттеліп отырған тілдерде бұл лексема семантикалық өзгерістерге ұшыраған:

Қазақ тілінде тек «үлкен аға» мағынасында қалса, якут тілінде қосымша «әке» мағынасын (*ağa*), әзербайжан тілінде «құрметті адам, үлкен» мағынасын (*ağa*) сақтаған. Бұл туыстық және иерархиялық терминологияның әр тілдік ортада дифференциациясын көрсетеді. Қазақ мәдениетінде ағаның маңыздылығын көптеген мақалмен білдірген: «ағасы бардың жағасы бар, інісі бардың тынысы бар», «үлкен тұрып кіші сөйлегеннен без, аға тұрып, іні сөйлегеннен без», «ағаға қарап іні өсер, апаға қарап сіңлі өсер», «ағаның үйі ақ жайлау». «Қазақта ағаны өзінен үлкен деп сыйлап, құрметтеуге байланысты «аға тұтты» деп айту қалыптасқан» (QazCorpus, 2026). Әз: «*Səp ağa, mən ağa, inəkləri kim sağa*» (әзербайжан мақалы) (Sozler.im, 2026). Якут: «*аас аҕата, иринньэх ийэтэ*» (якут мақалы).

beg («билеуші, бек»): Көне түркі сөздігінде *beg* лексемасы екі негізгі лексика-семантикалық нұсқада (ЛСН) берілген: 1. Билеуші, көсем, бек, князь; мырза – әлеуметтік-саяси мағына: *alti bağ bodunqa beg ertim* «алты бағ халқына мен бек (билеуші) болдым». Бұл мағынада сөз әскери-тайпалық ақсүйектер өкілін, билеуші элитаны білдіреді. 2. Күйеу, жұбай – отбасылық-некелік қатынастар контекстінде: *javlaq tilliğ begdän kerü jalñus tul jeg* «жаман тілді күйеуден гөрі жалғыз жесір қалған артық». Бұл мағына отбасындағы ер адамның басшылық рөлін көрсетеді (Наделяев, 1969: 91).

Қазіргі зерттеліп отырған тілдерде бұл лексема әртүрлі дамыған: қазақ тілінде жоғалып кеткен, әзербайжан тілінде сақталған, бірақ бастапқы «хан сарайының өкілі» мағынасынан жалпы «мырза, жігіт» мағынасына (бәу) өзгерген. Бұл нақты саяси титулдың тарихи сәулетінің жойылуын және оның қалдықтық құрметтеу сөзіне айналуын көрсетеді. Қаз: «Бектердің ұрпағы болсын, игі жолды жалғастырсын деп ниеттенген...» (Бабалар сөзі, 2004). Әз: «Gədadan bəu olmaz» (әзербайжан мақалы) (Sozler.im, 2026).

bala («бала»): Көне түркі сөздігінде bala лексемасы «жануардың баласы, төл; құстың балапаны» деген мағынада берілген. Мысал ретінде келтірілген *quş balası quşinçığ it balası oxşapçığ* «құстың баласы жиіркенішті, иттің баласы (күшік) сүйкімді» деген сөйлем көне түркілердің жануарлар әлеміне деген көзқарасын көрсетеді (Наделяев, 1969: 80).

Қазіргі зерттеліп отырған тілдерде бұл лексема мағыналық өзгерістерге ұшыраған: Қазақ тілінде адам баласына айтылуы байқалады. Қазақта «балаңды бес жасқа дейін хандай көтер, он бес жасқа дейін құлдай жұмса, он бестен әрі онымен досыңдай ақылдас» деген ғибрат сөз бар. Әзербайжан тілінде bala сөзі бірнеше мағынада қолданылады: перзент, бала; кішкентай, шағын, сәби. Әзербайжан тілінде bala сөзі өзінен кіші адамдарға да, сондай-ақ әңгімелесіп отырған адамға қаратпа сөз ретінде қолданылады. Мысалы: *Ay bala, sözə qulaq as, heyrinədir. Ay balam, mən nə bilim ki, sən belə olacaq.* Семантикасы бойынша бұл қазақ тіліндегі «айналайын» сөзіне ұқсас. Әзербайжан антропонимикасында дербес Bala есімімен қатар, құрамында Bala аты бар күрделі кісі аттары да бар. Мысалы: Balabəu, Balaxan, Balaxanım, Balabəuim және т.б. Bala есімінен тектер де қалыптасқан. Әзербайжан антропонимикасында көнерген кісі аттарының қатарына жататын Bala бүгінде негізінен тек тектер құрамында сақталған ер адам есімі болып табылады.

Кесте 3. Туыстық және әлеуметтік қатынастар.

Table 3. Kinship and social relations.

Таблица 3. Родственные и социальные отношения.

№	Ежелгі түбір	Семантикалық өзгеріс түрі	Қазақ тілі	Саха (якут) тілі	Әзербайжан тілі	Өзгерістің мәдени-тарихи түсіндірмесі
1	Kişi	Сақталу	Kici	Киһи	Kişi	Қоғамдық қатынастардың негізгі субъектісі.
2	Ağa	Тарылу/ Нақтылану	Аға	Аҗа (әке)	Ağa	Туыстық терминнің әр тілдік ортадағы дифференциациясы.
3	Beg	Архаизация/ Функц. өзг.	– (жоғ.)	–	Вәу (мырза)	Саяси институттардың эволюциясы: титулдан құрметтеу сөзіне ауысу.
4	Bala	Прагмат.кеңею (әз.)	Бала	–	Bala	Сөздің эмоционалдық-прагматикалық қызметінің күшеюі.

Жиынтық: бұл топта тек кіші түбірі толық сақталған. Қалғандары әлеуметтік құрылымның тарихи динамикасына байланысты тарылу, архаизация немесе

прагматикалық өзгерістерге ұшыраған. Бұл әлеуметтік лексиканың өзгермелі табиғатын айқын көрсетеді.

4. Рухани мәдениет және дүниетаным лексикасы

Бұл топ түркі халықтарының рухани өмірі мен дүниені түсіну модельдерін құрайтын іргелі концептілерді білдіретін лексемаларды қамтиды.

til («тіл»): Көне түркі сөздігінде *til* лексемасы үш негізгі лексика-семантикалық нұсқада (ЛСН) берілген: 1. Анатомиялық тіл – дене мүшесі ретінде: *tilin jalap* «тілімен жалап». Бұл мағынада сөз адам мен жануардың дене мүшесін білдіреді. 2. Қарым-қатынас құралы ретіндегі тіл – сөйлеу, хабарлау қабілеті, белгілі бір халықтың тілі: *kişi tilni bilsä bilür ma'nisin* «адам тілді білсе, оның мағынасын түсінеді». Бұл мағынада тіл адамдар арасындағы байланыстың негізгі құралы ретінде көрінеді. 3. Ауыспалы мағына: тұтқын («тіл») – әскери термин ретінде, жау туралы мәлімет алу үшін ұсталған адам: *qatiglanğu ašnu til alğu keräk / bu tildin jağı qilqi bilgü keräk* «тырысу керек, алдымен тіл (тұтқын) алу керек / осы тілден (тұтқыннан) жауыңның әрекетін білу керек» (ҚБҚ 126). Бұл метафоралық қолданыс тілдің ақпарат көзі ретіндегі қызметіне негізделген (Наделяев, 1969: 559).

Сөйлеудің және тұтас қоғамдық коммуникацияның негізгі құралы ретінде оның атауы аса маңызды. Саха тілінде тіл ұғымы семантикалық кеңеюге ұшырап, жалпы «сөз» мағынасын да қамтыды, бұл тілдік мәдениетке ерекше көзқарасты көрсетеді. Қаз: «Тіл-көзден сақтасын...» (Бабалар сөзі, 2005). Әз: «Dilini saxlayan, başını saxlar» (әзербайжан мақалы) (Sozler.im, 2026). Якут: «кэһиллибэт кэс тыл» (якут мәтелі).

baş («бас»): Көне түркі сөздігінде *baş* лексемасы тоғыз негізгі лексика-семантикалық нұсқада (ЛСН) берілген. Бұл – түркі тілдеріндегі ең көп мағыналы лексемалардың бірі: 1. Бас – дене мүшесі: *qamus ara basım* «қамыс арасындағы басым». 2. Жауапкершілік (ауыспалы): *joq jitiğ s meñ čintsu sila başıña bolur* «егер шығын болса, бұл менің жауапкершілігімде болады». Бұл мағына бастың денедегі басты мүше ретіндегі рөліне негізделген метафора. 3. Бас жақ: *tünägü orun başınta* «түнейтін орынның бас жағына». Кеңістіктік мағына. 4. Мойын, ауыз (ыдыстың) – ыдыстың жоғарғы бөлігі: *ivriq başi qazlaju* «құмыраның мойны қаздың мойнындай». 5. Масақ, шоқ, шашақ (өсімдіктердің) – өсімдіктің жоғарғы жеміс беретін бөлігі: *qonaq başi sedraki jeg* «тарының масағы сирек болғаны жақсы». 6. Төбе, шың – таудың ең биік нүктесі: *tağlar başi ilärdi* «таулардың шыңдары көрінді». 7. Бастау – өзеннің басталатын жері: *edgülikni suv adaqında qemiş başında tilä* «жақсылықты өзеннің сағасына таста, оны бастауында ізде» (философиялық мағына). 8. Басшы, көсем, бастық – әлеуметтік статус: *onar erkä bir bir er aniñ başi urti* «он адамға бір адамды басшы етіп қойды». 9. Бас (бастама, басталу) – уақыттық мағына: *bu irq basinta az emgäki bar* «бал ашудың басында аздап қиындық бар» (Наделяев, 1969: 86).

Физиологиялық мағынасын сақтағанымен, бұл түбір метафоралық кеңеюдің тамаша үлгісі болып табылады. Адам денесінің ең жоғарғы бөлігінің атауы әлеуметтік және рухани басымдық ұғымымен («бас – билік / басшылық») байланыстырылды, нәтижесінде «басшы», «бастау», «ақыл» сияқты мағыналар пайда болды. Қаз: «Бас-көз бол...» (Бабалар сөзі, 2005). Әз: «Baş olmayan gövdə leşdir» (әзербайжан мақалы) (Sozler.im, 2026). Якут: «Мин бэйэбэр бэйэм баспын» (SakhaCorpus, 2026).

jüräk («жүрек»): Көне түркі сөздігінде *jüräk* лексемасы «жүрек» деген негізгі мағынада берілген. Енисей ескерткішінен алынған *alp qolum erdäm jüräkim* «батыр қолдарым,

ер жүрегім» деген мысал жүректің тек анатомиялық мүше ғана емес, сонымен бірге батылдық, ерлік, рухани күш символы ретінде қолданылғанын көрсетеді. Бұл морфема да метафоралық кеңею арқылы терең трансформацияға ұшырады. Дененің орталық мүшесінің атауы адамның эмоционалды-моральдық орталығының («жан»), сондай-ақ ерлік пен қажырлылықтың («батылдық») символына айналды. Қаз: «Жүрегі жылы, көкірегі ояу, көзі ашық болсын деген...» (Бабалар сөзі, 2005). Әз: «Gecə ikən bir qadının təkbaşına ormana getməsi böyük bir ürək və cəsarət istər» (AZLEKS, 2026). Якут: «эһэ тынырабынан, эр сүрэбинэн» (якут мәтелі) (Наделяев, 1969: 286).

Кесте 4. Рухани мәдениет және дүниетанымды білдіретін сөздер.

Table 4. Words expressing spiritual culture and worldview.

Таблица 4. Слова, выражающие духовную культуру и мировоззрение.

№	Ежелгі түбір	Семантикалық өзгеріс түрі	Қазақ тілі	Саха (якут) тілі	Әзербайжан тілі	Өзгерістің мәдени-тарихи түсіндірмесі
1	Til	Сақталу/ Кеңею (ах.)	Тіл	Тыл (тіл, сөз)	Dil	Адам мен қоғам арасындағы байланыстың негізгі құралы. Саха тілінде мағынаның «сөз» дегенге дейін кеңеюі тілдік мәдениетке ерекше құрметті көрсетеді.
2	Baş	Кеңею, метафоралау	Бас (басшы, бастау)	Бас (жетекші, ақыл)	baş (басшы)	Физикалық биіктік пен басымдық ұғымынан элеуметтік билік пен басшылық идеясына ауысу («бас – билік» моделі).
3	Jüräk	Кеңею, метафоралану	Жүрек (жан, батылдық)	Сүрэх (жүрек, күш)	Urək (батылдық)	Орталық мүшенің атауынан эмоционалды-моральдық орталықтың («жан»), сондай-ақ ерлік пен батылдықтың символикалық бейнесіне айналу.

Бұл топ түркі тілдеріндегі семантикалық дамудың ең динамикалық саласы болып табылады, онда физикалық дүниені білдіретін сөздер метафора арқылы күрделі рухани және элеуметтік ұғымдарды бейнелейтін концептілерге айналады.

Нәтижелер

Жүргізілген салыстырмалы талдау нәтижесінде 16 ежелгі түркі түбірінің семантикалық эволюциясының сандық және сапалық көрсеткіштері анықталды. Талданған материалды төрт семантикалық-тақырыптық өріске бөлу семантикалық өзгерістердің таралуы мен сипатын анықтауға мүмкіндік берді. Әр халықтың тіліндегі лексикалық

қорды құрайтын бұл түбірлер түркі халықтарының салт-дәстүрінде кең қолданылып, сөздік қордың мағыналық топтарын құрай отырып, этнографиялық лексика қорына да қызмет етеді.

Өзгеріс түрлерінің таралуы және салыстырмалы сипаттама. Этнографиялық лексика-каның негізін қалайтын түбір сөздер тура және ауыспалы мағынаға ие болады. Оның негізгі номинативті мағынасынан алшақтамайтынын көреміз. Контекстте әр түбір тікелей мағыналық қызметін сақтайды деп тұжырымдауға болады. Яғни, талданған 16 түбірдің шамамен жартысынан астамы (9 түбір немесе 56,3%) негізгі номинативтік мағынасын сақтаған (*ат, су, күн, сүт, күміс, тас, кісі, бала, тіл*). Қалған 7 түбір (43,7%) әртүрлі дәрежеде семантикалық өзгеріске ұшыраған. Ең жиі кездесетін өзгеріс түрі — **мағынаның кеңеюі** (4 түбір немесе 25%), одан кейін бірдей дәрежеде метафоралануы (2 түбір немесе 12,5%) және архаизациялануы (2 түбір немесе 12,5%).

Тілдер аралық салыстыру. Әр тіл өзгерістерді әртүрлі қабылдаған. Қазақ тілі ең көп санында өзгерістерді көрсетеді (7), оның ішінде мағыналық кеңею, тарылу, метафоралануы, ауыспалы мәнге ие болуы (*мал, аға*), архаизациялану да (*бек*) басым, бұл көшпелі қоғамның нақтыланған шаруашылық-әлеуметтік қажеттіліктерін білдіреді. Әзербайжан тілі негізгі лексиканың жоғары тұрақтылығын көрсетіп, өзгерістер негізінен сөйлеу этикетіне байланысты (*бала, бәй*). Саха тілі де консервативті, бірақ онда басқа тілдерде байқалмайтын өзіндік семантикалық кеңею мысалы бар (*тіл*), бұл оқшау ареалдың әсерін көрсетеді.

Семантикалық өрістер бойынша негізгі тенденция. Алынған деректерді жүйелеу лексикалық ядроның тұрақтылығын және өзгерістердің жүйелі сипатын айқын көрсетеді:

Табиғи орта, кеңістік және уақыт лексикасы (су, күн, тас, көк, жол): Бұл топта базалық семантиканың сақталуы басым (5 түбірдің 3-інде, 60%). Өзгерістер тек метафоралық кеңею түрінде (*көк, жол*) және барлық үш тілде бірдей байқалады, бұл осы ұғымдардың түркі дүниетанымындағы ортақ символдық мәнін растайды.

Көшпелі шаруашылық және материалдық мәдениет лексикасы (ат, мал, сүт, күміс): Ядролық шаруашылық терминологиясы аса тұрақты (4 түбірдің 3-інде сақталу, 75%). Жалғыз ерекшелік – *мал* түбіріндегі семантикалық тарылу – қазақ қоғамы үшін малдың таптық экономикалық рөлінің нәтижесінде болған этномәдени мамандануды көрсетеді.

Адам, қоғам және әлеуметтік қатынастар лексикасы (кісі, аға, бек, бала): Бұл топта өзгерістердің әртүрлілігі басым: сақталу (25%), тарылу (25%), архаизация (25%) және прагматикалық өзгеріс (25%). Бұл әлеуметтік институттардың (билік, туыстық) тарихи эволюциясына тілдің жоғары сезімталдығын көрсетеді.

Рухани мәдениет және дүниетаным лексикасы (тіл, бас, жүрек): Бұл топ семантикалық инновациялардың эпицентрі болып табылады. Мұнда сақталу тек бір түбірде (*тіл*) байқалса да, оның да саха тілінде кеңеюі бар. Түбірлердің 66%-ы (*бас, жүрек*) дәл метафоралық кеңею механизмі арқылы дамыды. Бұл түркі тілдерінде абстракттілі және эмоционалдық ұғымдардың қалыптасуының негізгі жолы екенін айқын дәлелдейді.

Осылайша, алынған статистика түркі лексикалық қорының тұрақтылығын растағанымен, әрбір этнографиялық санаттың өзіндік тарихи тағдыры мен даму динамикасы бар екенін көрсетеді: табиғи-шаруашылық негіз тұрақты, әлеуметтік құрылым өзгермелі, ал рухани мәдениет – креативті. Бұл заңдылық түркі тілдеріндегі

семантикалық процестердің кездейсоқ емес, жүйелі сипаттағы мәдени-тарихи құбылыс екенін дәлелдейді.

Қорытынды

Бұл жұмыс қазақ, якут және әзербайжан тілдеріндегі этнографиялық лексиканың семантикалық тарихын салыстыруға арналды. Талдау нәтижелері көрсеткендей, көне түркі түбірлерінің мағыналық эволюциясы олардың бейнелейтін нақты мәдениет салаларымен тікелей байланысты және осы салалардың тарихи тағдырын айқын көрсетеді.

Біріншіден, материалдық мәдениет пен тұрмыстық тәжірибе саласындағы лексика ең тұрақты болып шықты. Табиғи орта (су, күн, тас) және көшпелі шаруашылықтың негізгі терминдері (ат, сүт) өз мағынасын сақтап қалды. Бұл осы реалиялардың түркі өмір салтының өзгермейтін тірегі болғанын дәлелдейді. Осы саладағы өзгерістер (мал, көк, жол) де мәдени тәжірибенің тереңдеуімен байланысты: жалпы терминнің нақты мағынаға тарылуы немесе нақты нысанның тағдыр, биік рух сияқты символдарға айналуы.

Екіншіден, әлеуметтік құрылым мен институттарға қатысты лексика ең динамикалық болды. Билік пен туыстық терминдері (аға, бек) тарихи өзгерістерге байланысты мағынасын тарылтты, жоғалтты немесе функциясын өзгертті. Бұл тілдің әлеуметтік өзгерістерге қалай бейімделетінін және оларды қалай бейнелейтінін көрсететін айқын дәлел.

Үшіншіден, рухани мәдениет пен дүниетаным саласында семантикалық дамудың негізгі механизмі метафора болып табылды. Адам денесінің бөліктерінің атаулары (бас, жүрек) әлеуметтік билік пен ішкі сезімдер сияқты күрделі түсініктерді білдіру үшін қолданылды. Бұл түркілердің рухани өмірін ұйымдастырудағы денелік-материалдық тәжірибелердің қаншалықты маңызды рөл атқарғанын көрсетеді.

Осылайша, зерттеу этнографиялық лексиканың семантикасы тек лингвистикалық құбылыс емес, сонымен бірге мәдениет тарихының дереккөзі екенін дәлелдеді. Тілдік өзгерістер арқылы біз түркі халықтарының табиғи ортамен, шаруашылықпен, әлеуметтік құрылыммен және рухани дүниені түсінуімен қарым-қатынасының эволюциясын бақылай аламыз. Бұл тәсіл түркітануда этнографиялық лексиканы зерделеудің жаңа мүмкіндіктерін ашады және тіл мен мәдениеттің өзара байланысын тереңірек түсінуге негіз береді.

Әдебиет

Апресян Ю.Д., 1974. Лексическая семантика: Синонимические средства языка. Москва: Наука. 366 б.

Әлімбаев Н., 2011. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі: энциклопедия. Т. 1: А-Д. Алматы : DPS. 735 б.

Бабалар сөзі, 2004. 100 томдық. Т. 10: Діни дастандар. Астана: Фолиант. 360 б.

Бабалар сөзі, 2004. 100 томдық. Т.33: Батырлар жыры. Астана: Фолиант. 364 б.

Бабалар сөзі, 2005. 100 томдық. Т. 16: Діни дастандар. Астана: Фолиант. 328 б.

Бабалар сөзі, 2005. 100 томдық. Т. 19: Ғашықтық дастандар. Астана: Фолиант. 328 б.

- Бабалар сөзі, 2005. 100 томдық. Т. 22: Ғашықтық дастандар. Астана: Фолиант. 304 б.
- Бабалар сөзі, 2006. 100 томдық. Т. 28: Тарихи жырлар. Астана: Фолиант. 367 б.
- Баскаков Н. А., 1969. Введение в изучение тюркских языков. Москва: Наука. 383 б.
- Дыбо А.В., 2013. Этимологический словарь базисной лексики тюркских языков. Астана: Тюркская Академия. 616 б.
- Ескеева М.Қ., 2022. Сары ұйғыр тіліндегі мақал-мәтелдер. *Turkic Studies Journal*, 4(2), 56-71. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-2-56-71>
- Кононов А. Н., 1980. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Ленинград: Наука. 254 б.
- Қайдар Ә., 2013. Қазақтар ана тілі әлемінде (этнолингвистикалық сөздік). 3-том: Табиғат. Алматы: Сардар. 607 б.
- Құсайынов А. Қ., 2017. Қазақ этнографиясының 6 тілді қысқаша сөздігі. Краткий казахский этнографический словарь на 6 языках. А. Қ. Құсайынов, М. Х. Жақыпов, Ә. Жүнісбек. Алматы: Rond&A. 301 б.
- Леди М., 2011. Ахтылбан: роман. Ч. 1. Якутск: Бичик. 377 б.
- Наделяев В.М., 1969. Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука. 677 б.
- Пекарский Э.К., 1959 Словарь якутского языка. 2-е изд. Ленинград: АН СССР. 970 б.
- Поливанов Е. Д., 1986. Мутационные изменения в звуковой истории языка. Статьи по общему языкознанию. Москва: Наука. 376 б.
- Севортян Э.В., 1974. Этимологический словарь тюркских языков. Москва: Наука. 767 б.
- Слепцова П.А., 2006. Толковый словарь якутского языка (Буквы Г, Д, ДЬ, И). Новосибирск: Наука. 844 б.
- Шаймердинова Н.Ф., 2022. Көне түркі руникалық мәтіндеріндегі қосымшалардың сөзжасамдық әлеуеті. *Turkic Studies Journal*. 3. Б. 118-127.
- Щербак А. М., 1977. Очерки по сравнительной грамматике тюркских языков (Лексика). Ленинград: Наука. 191 б.
- Яковлев В.С.-Далан, 1993. Тыгын Дархан. Якутск: Бичик. 509 б.
- Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2006 (4 cildə). Bakı: Şərq-Qərb.
- AZLEKS, 2026. Әзірбайжандық электрондық лексикографиялық сөздік [Электрондық ресурс] <https://azleks.az/>. (қаралған күні: 04.02.2026).
- Clauson G., 1972. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford: Clarendon Press. 988 б.
- Doerfer G., 1963. Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag. 557 б.
- Нәсәнли-Ғәрибова Ғ.Р., 2015. XI-XII әсләр түрк дилләринин этнографик лексикасы. Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. 325 б.
- Johanson L., 1998. "The Turkic Language Family". In *The Turkic Languages*. London: Routledge. 512 б.
- Naskali Emine G., Mustafa Ғ., 1997. Türk Dünyası El Kitabı. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü. 778 б.
- QazCorpus, 2026. Қазақ тілінің ұлттық корпусы [Электрондық ресурс] <https://qazcorpus.kz/>. (қаралған күні: 03.02.2026).
- Räsänen M., 1969. Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura. 533 б.

SakhaCorpus, 2026. Национальный корпус якутского языка [Электронный ресурс] <https://sakha-corpus.ysn.ru/>. (дата обращения: 03.02.2026).

SakhaLang, 2025. «Якутский язык: электронная информационная система». <https://igi.ysn.ru/sakhalang> (дата обращения: 09.12.2025).

Sozler.im, 2026. Sozler.im: Azerbaijan Proverbs and Idioms. <https://www.sozler.im>. (дата обращения: 03.02.2026).

Tekin T., 1968. A Grammar of Orkhon Turkish. Bloomington: Indiana University. 419 с.

Uğurlu M., 2004. “Türk Lehçeleri Arasında Kelime Eş Değerliği.” Bilig №29. 12 с.

Reference

Apresyan Yu. D., 1974. Leksicheskaya semantika: Sinonimicheskie sredstva yazyka [Lexical Semantics: Synonymic Means of the Language]. Moscow: Nauka. 366 p. [in Russian].

Alimbai N., 2011. Qazaqtynn etnografialyq kategoriyalar, ugymdar men ataularynyn dasturli juiesi: entsiklopediia [The Traditional System of Kazakh Ethnographic Categories, Concepts and Names: Encyclopedia]. Vol. 1: A-D. Almaty: DPS. 735 p. [in Kazakh].

Babalar Sözi, 2004. 100-volume series. Vol. 10: Dini dastandar [Religious Dastans]. Astana: Foliant. 360 p. [in Kazakh].

Babalar Sözi, 2004. 100-volume series. Vol. 33: Batyrlar jyry [Heroic Epics]. Astana: Foliant. 364 p. [in Kazakh].

Babalar Sözi, 2005. 100-volume series. Vol. 16: Dini dastandar [Religious Dastans]. Astana: Foliant. 328 p. [in Kazakh].

Babalar Sözi, 2005. 100-volume series. Vol. 19: Gashyqtyq dastandary [Love Dastans]. Astana: Foliant. 328 p. [in Kazakh].

Babalar Sözi, 2005. 100-volume series. Vol. 22: Gashyqtyq dastandary [Love Dastans]. Astana: Foliant. 304 p. [in Kazakh].

Babalar Sözi, 2006. 100-volume series. Vol. 28: Tarikhi jyrlar [Historical Epics]. Astana: Foliant. 367 p. [in Kazakh].

Baskakov N. A., 1969. Vvedenie v izuchenie tyurkskikh yazykov. [Introduction to the Study of Turkic Languages]. Moscow: Nauka. 383 p. [in Russian].

Dybo A.V., 2013. Etimologicheskiy slovar' bazisnoy leksiki tyrkskikh yazykov. [Etymological Dictionary of the Basic Lexicon of Turkic Languages]. Astana: Turkic Academy. 616 p. [in Russian].

Yeskeyeva M.K., 2022. Sary üiğyr tilindegi maqal-mätelder. [Proverbs and sayings in Sary (Yellow) Uighur language]. Turkic Studies Journal. 4(2). P. 56-71. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-2-56-71>

Kononov A. N., 1980. Grammatika yazyka tyurkskikh runicheskikh pamyatnikov VII–IX vv. [Grammar of the Language of Turkic Runic Inscriptions of the 7th–9th Centuries]. Leningrad: Nauka. 254 p. [in Russian].

Qaidar A., 2013. Qazaqtar ana tili äleminde (étnolingvistikalıyq sözdik). [Kazakhs in the World of the Native Language (Ethnolinguistic Dictionary)]. Vol. 3: Nature. Almaty: Sardar. 607 p. [in Kazakh].

Qusaiynov A.K., 2017. Qazaq etnografiasynyn 6 tildi qysqasha sozdigi. [Concise Kazakh Ethnographic Dictionary in 6 Languages]. Almaty: Rond&A. 301 p. [in Kazakh].

Lady M., 2011. Akhtylğan: A Novel. Part 1. Yakutsk: Bichik. 377 p. [in Yakut].

Nadelyaev V.M, 1969. Drevnetyurkskiy slovar' [Old Turkic Dictionary]. Leningrad: Nauka. 677 p. [in Russian].

Pekarsky E.K, 1959. Slovar' yakutskogo yazyka (2-e izd.). [Dictionary of the Yakut Language (2nd ed.)]. Leningrad: USSR Academy of Sciences. 970 p. [in Russian].

Polivanov E. D., 1986. Mutatsionnye izmeneniya v zvukovoy istorii yazyka. In: Statyi po obshchemu yazykoznaniyu. [Mutational Changes in the Sound History of the Language. In: Articles on General Linguistics]. Moscow: Nauka. 376 p. [in Russian].

Sevortyan E.V., 1974. Etimologicheskiy slovar' tyurkskikh yazykov. [Etymological Dictionary of Turkic Languages]. Moscow: Nauka. 767 p. [in Russian].

Sleptsova P.A., 2006. Tolkov slovar' yakutskogo yazyka (Bukvy G, D, D', I). [Explanatory Dictionary of the Yakut Language (Letters G, D, D', I)]. Novosibirsk: Nauka. 844 p. [in Russian and Yakut].

Shaimerdinova N.G., 2022. The word-formation potential of affixes in the ancient Turkic runic texts. Turkic Studies Journal. 3. P. 118-127. <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-3-118-127>

Shcherbak A.M., 1977. Ocherki po sravnitel'noy grammatike tyurkskikh yazykov (Leksika). [Essays on the Comparative Grammar of Turkic Languages (Lexicon)]. Leningrad: Nauka. 191 p. [in Russian].

Yakovlev V. S.-Dalan, 1993. Tygyn Darkhan. Yakutsk: Bichik. 509 p. [in Yakut].

Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2006. (4 cilddə) [Explanatory Dictionary of the Azerbaijani Language (4 vols.)]. Bakı: Şərq-Qərb. [in Azerbaijani].

AZLEKS, 2026. Azərbaycanıy elektronik leksikografıyalyq sözdik. [Azerbaijani Electronic Lexicographic Dictionary] [electronic resource]. <https://azleks.az/>. (accessed February 4, 2026). [in Azerbaijani].

Clauson G., 1972. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford: Clarendon Press. 988 p.

Doerfer G., 1963. Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag. 557 p. [in German].

Həsənli-Qəribova Ş.R., 2015. XI-XII əsrlər türk dillərinin etnoqrafik leksikası. [Ethnographic Lexicon of the Turkic Languages of the 11th–12th Centuries]. Baku: Azerbaijan National Academy of Sciences. 325 p. [in Azerbaijani].

Johanson L., 1998. "The Turkic Language Family." In The Turkic Languages. London: Routledge. 512 p.

Naskali Emine G., Mustafa Ş., 1997. Türk Dünyası El Kitabı. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü. 778 p. [in Turkish].

QazCorpus, 2026. Qazaq tiliniñ ulttyq korpysy. [National Corpus of the Kazakh Language] [electronic resource]. <https://qazcorpus.kz/>. (Accessed: February 3, 2026). [in Kazakh].

Räsänen M., 1969. Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura. 533 p. [in German].

SakhaCorpus, 2026. Natsional'nyy korpus yakutskogo yazyka. [National Corpus of the Yakut (Sakha) Language. [electronic resource]. <https://sakha-corpus.ysn.ru/>. (Accessed: February 3, 2026). [in Yakut].

SakhaLang, 2024. Yakutskiy yazyk: elektronnyaya informatsionnyaya sistema. [Yakut Language: Electronic Information System] <https://igi.ysn.ru/sakhalang> (Accessed: 09 December 2025). [in Yakut].

Sozler.im, 2026. Sozler.im: Azerbaijan Proverbs and Idioms. <https://www.sozler.im>. (Accessed: February 3, 2026). [in Azerbaijani].

Tekin T., 1968. A Grammar of Orkhon Turkish. Bloomington: Indiana University. 419 p.

Uğurlu M., 2004. “Türk Lehçeleri Arasında Kelime Eş Değeriği.” Bilig №29. 12 p. [in Turkish].

Қосымша А

16 ежелгі түркі түбірінің қазақ, саха (якут) және әзербайжан тілдеріндегі семантикалық эволюциясына қатысты жинақтамалық кесте және статистика.

Appendix A

A summary table and statistics on the semantic evolution of sixteen Old Turkic roots in Kazakh, Sakha (Yakut) and Azerbaijani.

Приложение А

Сводная таблица и статистика семантической эволюции 16 древнетюркских корней в казахском, саха (якутском) и азербайджанском языках.

№	Ежелгі түбір	Семантикалық өріс (топ)	Семантикалық өзгеріс түрі	Қазақ тілі	Саха (якут) тілі	Әзербайжан тілі
1	At	2.Шаруашылық, материалдық мәд.	Сақталу	ат	ат	at
2	Su	1. Табиғи орта, кеңістік, уақыт	Сақталу	су	уу	su
3	Kün	1. Табиғи орта, кеңістік, уақыт	Сақталу	күн	күн	gün
4	Taş	1. Табиғи орта, кеңістік, уақыт	Сақталу	тас	таас	daş
5	Kök	1. Табиғи орта, кеңістік, уақыт	Кеңею (метафоралану)	көк	күөх	göy
6	Mal	2.Шаруашылық, материалдық мәд.	Тарылу (каз. тіл.)	мал	мал (зат)	mal
7	Süt	2.Шаруашылық, материалдық мәд.	Сақталу	сүт	үүт	süt
8	Kümüş	2.Шаруашылық, материалдық мәд.	Сақталу	күміс	көмүс	gümüş
9	Yol	1. Табиғи орта, кеңістік, уақыт	Кеңею	Жол (тағдыр, әдіс)	суол (жол, із)	yol

10	Kişi	3. Адам, қоғам, әлеум. қатынастар	Сақталу	кісі	киһи	kişi
11	Ağa	3. Адам, қоғам, әлеум. қатынастар	Тарылу/ Нақтылану	аға	аға (әке)	ağa
12	Beg	3. Адам, қоғам, әлеум. қатынастар	Архаизация/ Функц. өзг.	–	–	bəu
13	Bala	3. Адам, қоғам, әлеум. қатынастар	Прагмат. кеңею (әз.)	бала	–	bala (сүйкімді)
14	Til	4.Рухани мәдениет және дүниетаным	Сақталу/ Кеңею (сах.)	тіл	тыл (тіл, сөз)	dil
15	Baş	4.Рухани мәдениет және дүниетаным	Кеңею, метафоралану	бас (басшы, бастау)	бас(жетекші, ақыл)	baş (басшы)
16	Jüräk	4.Рухани мәдениет және дүниетаным	Кеңею, метафоралану	жүрек (жан, батылдық)	сүрэх (жүрек, күш)	ürək (батылдық)

Қосымша Ә

Жиынтық статистика (16 түбір бойынша).

Appendix B

Final statistics (based on 16 roots).

Приложение Б

Итоговая статистика (по 16 корням).

Семантикалық өріс (топ)	Түбірлер саны	Сақталу	Тарылу	Кеңею	Архаизация/ Басқа
1. Табиғи орта, кеңістік, уақыт (su, kün, taş, kök, yol)	5	3 (60%)	–	2	(40%)
2.Шаруашылық,материалдық мәд. (at, mal, süt, kümüş)	4	3 (75%)	1 (25%)	–	–
3. Адам, қоғам, әлеум. қатынастар (kişi, ağa, beg,bala)	4	1 (25%)	1 (25%)	1 (25%)*	1 (25%)**

4.Рухани мәдениет және дүниетаным (til, baş, jüräk)	3	1 (33%)* **	–	2 (67%)	–
БАРЛЫҒЫ (16 түбір)	16	8 (50%)	2 (12.5%)	5 (31.25%)	(6.25%)

Ескертпелер:

*bala сөзінің әзербайжан тіліндегі эмоционалды-прагматикалық кеңеюі «кеңею» санатына енгізілді.

**beg түбірінің әзербайжан тіліндегі функционалды өзгеруі (bәu) «архаизация/ басқа» санатына енгізілді.

***til түбірі негізгі мағынасын сақтағанымен, саха тілінде кеңеюі байқалғандықтан, бұл топтағы жалғыз «сақталу» нұсқасы ретінде көрсетілді.

Авторлар туралы мәлімет:

Хасанли-Гарибова Шабнам, филология ғылымдар докторы, Тіл білімі институты, Әзербайжан Ұлттық Білім академиясы, Гусейн Джавид даңғ., 115, Баку, Әзербайжан.

Scopus ID: 56401047200

Айдарбекова Жадьра, PhD, түркітану кафедрасының меңгерушісі, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ.Сәтбаев көш., 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

Scopus ID: 57213165061

Амангелдіқызы Әлия, PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ.Сәтбаев көш., 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

Information about authors:

Hasanli-Garibova Shabnam, Doctor of Philological Sciences, Institute of Linguistics, National Academy of Sciences of Azerbaijan, 115 Guseyn Dzhavid distr., Baku, Azerbaijan.

Scopus ID: 56401047200

Aidarbekova Zhadyra, PhD, Head of the Department of Turkology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpayev Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

Scopus ID: 57213165061

Amangeldikyzy Aliya, PhD Student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpayev Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

Сведения об авторах:

Хасанли-Гарибова Шабнам, доктор филологических наук, Институт языкознания, Национальная Академия наук Азербайджана, просп. Гусейна Джавида, 115, Баку, Азербайджан.

Scopus ID: 56401047200

Айдарбекова Жадыра, PhD, заведующая кафедрой тюркологии, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

Scopus ID: 57213165061

Амангелдықызы Алия, PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

Авторлар үлесі:

Ш.Хасанли-Гарибова әзербайжан тіліндегі әдебиеттер мен этнографиялық лексиканың іріктемесін жасады, зерттеудің жалпы тұжырымдамасын әзірледі.

Ж. Айдарбекова семантикалық талдау әдіснамасын әзірледі, қазақ тіліндегі этнографиялық лексикаға семантикалық талдау жасады.

Ә. Амангелдіқызы якут тілі бойынша этнографиялық материал жинады, этнографиялық лексикаға семантикалық талдау жүргізді, этимологиялық және түсіндірме сөздіктермен жұмыс істеді, құрамында этнографиялық лексика бар әдебиеттерді зерттеді.

Authors' Contributions:

Sh. Hasanli-Garibova carried out a selection of literary sources and ethnographic vocabulary in the Azerbaijani language, and developed the general concept of the study.

Zh. Aidarbekova developed the methodology of semantic analysis, conducted a semantic analysis of ethnographic vocabulary in the Kazakh language.

A. Amangeldikyzy collected ethnographic material on the Yakut language, conducted a semantic analysis of ethnographic vocabulary, worked with etymological and explanatory dictionaries, and studied literature containing ethnographic vocabulary.

Вклад авторов:

Ш. Хасанли-Гарибова осуществила выборку литературных источников и этнографической лексики на азербайджанском языке, разработала общую концепция исследования.

Ж. Айдарбекова разработала методологию семантического анализа, сделала семантический анализ этнографической лексики в казахском языке.

А. Амангелдықызы собрала этнографический материал по якутскому языку, провела семантический анализ этнографической лексики, работала с этимологическими и толковыми словарями, изучила литературу, содержащую этнографическую лексику.

Мүдделер қақтығысы.

Мақалаға байланысты мүдде қақтығысы жоқ.

Conflict of Interest.

There is no conflict of interest related to this article.

Конфликт интересов.

Нет конфликта интересов, связанного со статьей.